

Danica Djurkin^{1*}

¹ PhD student, University of Belgrade, Faculty of Geography, Serbia

TYPES OF CHANGES OF POPULATION DEVELOPMENT OF SETTLEMENTS IN SOUTH BANAT (SERBIA)

Abstract: The existing spatial organization and current demographic situation of settlements in South Banat are the result of the synchronized processes of industrialization, urbanization and deagrarization, which determined the selective transformation of urban and rural areas. The processes mentioned above led to the concentration of population in urban and suburban zones, municipal centers and functionally most developed rural settlements, but also to depopulation of their rural hinterland. The paper discusses changes in the spatial-demographic settlement organization and examines the socioeconomic conditions of settlements transformation. Changes in the population development of settlements were considered based on the analysis of the net relative change in the number of inhabitants in urban and rural settlements, for period from 1961 to 2011. In this way, four main types of settlements were determined: progressive, stagnant, regressive and dominantly regressive type. In order to show the correlation between demographic changes and socioeconomic transformation of settlements, the method of successive (alternating) coefficients was applied. By comparative analysis of these quantitative and qualitative indicators (types), with the application of geographical and historical-genetic methods, a clearer view of changes in the population development of settlements was made, which was the goal of the research.

Key words: urban and rural settlements, typology, depopulation, polarization, socioeconomic transformation, South Banat

¹ danica.djurkin@gmail.com (corresponding author)

Introduction

Changes in the total population of South Banat during the settlement history had different development trends due to the shifting of demographic and economic prosperity period with periods of recession and depopulation. The population size of urban and rural settlements has changed by different geographical, demographic, socio-economic, social, political and cultural-civilization influences (Кицошев, Бубало-Живковић & Ивков, 2005).

The study area is the territory of Southbanat area, which includes the City of Vršac and Pančevo and the municipalities Alibunar, Bela Crkva, Kovačica, Kovin, Opovo and Plandište. The Southbanat area includes 94 settlements, which in 2011 had 291,327 inhabitants.

The period of research is from 1961 to 2011. The reason for this is the fact that a dynamic socio-economic transformation of the studied area has begun in the 1960s under the influence of the processes of industrialization and urbanization. The development of industry and other productive and service activities in cities has affected the socioeconomic restructuring of population and mass rural migration, primarily directed onto urban centers, and then to suburban settlements. That resulted in the concentration of population in urban areas, municipal centers and suburban zones and functionally most developed rural settlements and depopulation processes in the rural area, which are particularly expressed in border, peripheral and transport-isolated villages. Additionally, the opening of new work-places, not only in urban areas but also in rural settlements, along with the increasing spatial mobility of the labor force, has affected the restructuring of the agrarian in the non-agrarian population and the complex demographic, socio-economic, morpho-physionomic and functional changes in the South Banat rural area.

The main demographic and socioeconomic features of settlements in South Banat

In the post World War II period, intensive industrialization, urbanization and deagrarianization were underway, and these processes were accompanied by general social progress and changes in the educational and economic structure of the population, while strengthening the spatial and social mobility of the population at the same time. Since the paper analyzes the demographic and socio-economic changes that occurred between 1961 and 2011 the movement of the total population, according to socio-geographical characteristics, was divided into two stages: the first from the 1960s to the late 1980s and the second from 1990s to the present. The total population of South Banat recorded a slight increase during the first stage (index 1991/1961 - 101.4), since when is in continuous decline (index 2011/1991 - 92.3).

At the municipal level the process of declining the total number of inhabitants has been recorded since the beginning of the 70s on the territory of Alibunar, Kovačica and Plandište, and from the 90s in Vršac, Kovin, Bela Crkva and Opovo municipality. The largest decline in the total number of inhabitants was registered in the municipalities Plandište (by 41.7%), Alibunar (by 39.9%), Bela Crkva (by 34.2%) and Kovačica (by 27.1%). On the other hand, on the territory of Pančevo, the total population increased by 23.3% during the study period (1961 - 93,744; 2011 - 122,252). However, in the period

between the last two censuses the City of Pančevo was also affected by the negative trend in the total population (index 2011/2002 - 97.1). The average size of the settlement (Tab. 1) is also indicated by the spatial-demographic development tendencies of the study area.

Tab. 1. Total population trend in South Banat from 1961 to 2011

Year	Total population	Index	The average size of settlements
1961	320,187	-	3,370.4
1971	331,285	103.5	3,487.2
1981	340,189	102.7	3,619.0
1991	315,633	92.8	3,357.8
2002	313,937	99.5	3,339.8
2011	291,327	92.8	3,099.2

Source: Comparative overview of the number of population in 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 and 2011, SORS, 2014

Positive values of the natural growth on this territory are recorded until 1989. The highest value of average annual natural increase rates was at the beginning of the studied period in 1961 (7.3‰), while the minimum value of the rate of -1.1‰ was recorded exactly in 1989 (SORS, 2012). Social and economic development has led to new models of reproduction and reduction of fertility rates in this area, which was characteristic of territories of Vojvodina and Central Serbia as well (Спасовски, Шантић & Радовановић, 2012). Municipalities that started the negative trend of the natural component were Plandište in 1970 and Alibunar in 1974, with values of the average annual natural increase rate of -1.0‰. In the next decade the municipalities Kovačica, Opovo, Vršac, Bela Crkva and Kovin recorded the negative values of the average annual natural increase rate, ranging from -0.2‰ in Kovačica to -1.3‰ in Opovo.

In the conditions of the great economic and social crisis that affected Serbia in the 1990s, followed by economic stagnation, falling of living standards, unemployment, emigration etc., negative demographic trends have manifested by increasing mortality, reducing the number of marriages, which prompted the postponement of the birth process and influenced the natural increase (Спасовски, Шантић & Радовановић, 2012). Neither the territory of South Banat remained immune to such circumstances, the significant decline in the total population of South Banat was recorded in this period (index 2011/1991 amounts to 92.3). During the second stage, South Banat lost about 30,000 inhabitants by the natural component. This stage was characterized with a negative natural increase, and the rates of average annual natural increase ranging from -2.0‰ in 1991 to -6.6‰ in 2011 (SORS, 2012). In the City of Pančevo for the first time the negative average annual natural increase rate was recorded in 1992 (-0.5‰). The furthest onward depopulation process is in the municipalities Plandište and Alibunar with an average annual natural rate increase of -12‰, while the most favorable, although with a negative value, is recorded in the City of Pančevo (-3.9‰).

In the period of rapid socio-economic development from the 1960s to the 1990s concerning migration movements the relocation village-city dominated. The biggest number of migrants received municipalities with the most developed urban centers (primarily Pančevo, and then Vršac), which also influenced the components of the natural population movement in these municipalities. The inhabitants that participated in migration movements were younger, fertile and working population, and by moving to

urban settlements contributed to more favorable demographic characteristics with its reproductive norms. Decades of emigration of rural population of Serbia into urban areas led to the depopulation and exhausting of demographic resources for further movement from rural areas of Serbia (Šantić, 2014). The direction of movements of population of Serbia due to this are based on movement of young and working population from city to city, primarily Belgrade and larger regional centers - Novi Sad, Kragujevac and Niš. At the same time, beside interregional the international migration of young and educated population strengths towards Western European countries (Спасовски & Шантић, 2016). In the South Banat area after the absorption of the rural population, the migration of the urban inhabitants towards Pančevo was intensified, followed by migration towards Belgrade and abroad.

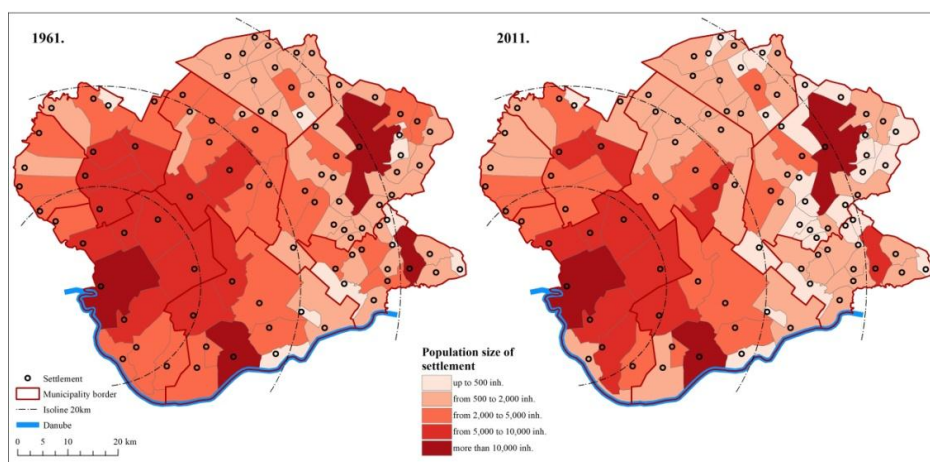


Fig. 1. Population size and isotel distribution of settlements in South Banat in 1961 and 2011

The structure of settlements by population size is clearly differentiated and points to the concentration of the population primarily in Pančevo and its suburban area, as well as in municipal centers. Besides, the regularity of the concentration of population according to their isotel distribution is noticeable in relation to the regional center of South Banat - Pančevo, which has an eccentric position in the study area.

In the first outlying zone, at a distance of up to 20 km, are twelve settlements – the cities Pančevo, Starčevo, Jabuka and Kačarevo, and the villages Glogonj, Crepaža, Omoljica, Ivanovo, Banatsko Novo Selo, Dolovo, Bavanište and Sefkerin. This zone includes the largest share of the total population (1961 - 32.5%; 2011 - 44.8%). The second isotel zone, at a distance of 20-40 km, includes five urban (Kovin, Kovačica, Opovo, Alibunar and Banatski Karlovac) and twenty rural settlements, where in 1961 30.9% and in 2011 25.6% of the total population were concentrated. In the third zone, from 40 to 60 km, is located the biggest number of settlements - 41 settlements (49% of the total number of settlements). In this zone the city Vršac and the municipal center Plandište are located. In 1961 there lived 28% and in 2011 23.5% of the total population. The last zone is located at a distance of more than 60 km. There are sixteen settlements, among which the smallest settlements are dominant (up to 500 inhabitants and 500-2,000 inhabitants). But in this zone, the smallest percentage of the total population of South Banat is

concentrated (2011 - 5.6%; 1961 - 8.6%). It is important to emphasize that the 55% of the population of this zone is concentrated in the municipal center Bela Crkva.

The largest population settlements (Fig. 1) are concentrated in the first two zones (70.4% of the total population), while with the distance from the "focal point of development" the number of settlements of medium size (500-2,000 inhabitants) and populationly smaller villages (up to 500 inhabitants) is increasing. The 29.6% of the total population of South Banat live in the last two zones, and places of extraordinarily population concentration are the city settlements Vršac (35,701 inh.) and Bela Crkva (8,868 inh.). They are located at a distance of 53 km and 61 km but actually are one of the largest settlements on this territory.

The favorable natural predispositions and traditionally developed agriculture of intensive character at the beginning of the studied period were directing the employment of the majority of the working population of South Banat on agricultural production, which is shown by the share of employees in the primary sector of activity (1961 - 65.5%). At that time, Pančevo and Vršac, which had been distinguished from the 18th century as the bearers of the economic development of South Banat, had a relatively high share of the employees in the secondary sector of activity (1961 - 44%). According to an intensive socio-economic changes, until 2011, there was a significant transformation in the socio-economic structure of the population. Under the influence of the deagrarization process, the share of the population employed in the primary sector of activity was significantly reduced (2011 - 16.3%). At the beginning of the 21st century, agriculture remained an important branch of rural economy in rural settlements with market-oriented agriculture (Bavanište, Sefkerin, Dolovo and Baran-da), as well as in depopulated, peripheral and transport-isolated rural settlements.

Tab. 2. The share of the active employed population of South Banat by sectors of activity in 1961 and 2011

Year	Activity sector (%)			
	I	II	III	IV
1961	65.5	19.8	8.3	6.4
2011	16.3	26.0	31.1	26.6

Source: Activity and sex of active population performing an occupation, SORS, 1965; Special statistical processing, SORS, 2011

Significant changes of population socioeconomic structure are the result of post-war economic development of Pančevo, its suburban settlements (Jabuka and Kačarevo) and the municipal centers of South Banat (Vršac, Kovin, Kovačica, Opovo, Bela Crkva and Plandište). For the industrial and economic development of the region, the opening of the petroleum and chemical industry in Pančevo ("Refinerija", "Azotara" and "Petrohemija"), as well as pharmaceutical ("Hemofarm"), wine ("Vršački vinogradi") and confectionery industry ("Swisslion" and "Bambi") in Vršac had the biggest importance. In the suburban settlements of Pančevo - Jabuka and Kačarevo, the starch industry "Jabuka" and the metal industry "Utva MP", the leader in the production of equipment for rubber industry were opening. The producers of the economic development in Kovin are alcohol factories and the metal industry "Utva Silosi", in Plandište the plastics industry "Bantpalst", the factory of cold-pressed oil "Agroprodukt" in Bela Crkva, the sugar factory "Jedinstvo" in Kovačica, the factory for processing and preserving meat "Banat" and the fodder factory

"Fitolek" in Banatski Karlovac (Томић & Ромелић, 2003). On the bases of agriculture development the agro-industrial complex was developed (PIK "Tamis" in Pančevo, fruit and beverage processing and preserving factory "Belfruit" in Bela Crkva, "Agrokombinat" and the meat processing factory "Planima" in Plandište, sugar factory "Jedinstvo" in Kovačica, a fodder factory "Protein" in Debeljača, a milling industry "Žitobanat" in Vršac etc.).

The most intensive restructuring of economic structure of the active population in the studied period took place in the tertiary and quaternary sector of activity, where the share of employees increased for more than 20%. This is especially expressed in urban and suburban settlements, municipal centers and settlements that have a favorable transport-geographical position, where the population is mostly employed in these sectors of activity. In South Banat, 8.3% of the active population in 1961 was employed in tertiary and 6.4% in the quaternary sector. The development of tertiary activities first started in two regional centers - Pančevo and Vršac, development of service activities, traffic and trade led to the fact that in 2011 31.1% of the total number of working population of South Banat was employed in this sector of activity. Next to Pančevo and Vršac, according to the method of successive coefficients, the bigger share in the tertiary sector of activity also includes settlements Jabuka, Banatsko Novo Selo, Crepaža, Vladimirovac and Vršački Ritovi. In urban settlements, Pančevo and Vršac, 18.6% of the total active population is employed in trade, 5.1% in transport, 2.9% food and accommodation and 2.5% in secondary service activities. In suburban settlements, 15.5% of the total active population is employed in wholesale and retail trade, 6.2% in transport and 5.4% in secondary service activities. Due to the socio-economic and cultural-civilization progress, with the increase in the number of inhabitants in urban centers, there was a need for construction of new or expanding existing educational and health institutions. At the same time, there was a greater involvement of the population in the activities of the quaternary sector, which increased the percentage of the total working population of South Banat employed in this sector to 26.6%. The method of successive coefficients shows that the largest share of the employed population in the quaternary sector of activity is present in municipal centers - Kovin, Bela Crkva, Alibunar and in the village Stari Lec.

The work of the Special Hospital for Psychiatric Diseases in Kovin conditioned the largest number of the total working population employed in the healthcare (13.1% of the working population in the city of Kovin). Bela Crkva and Alibunar the largest share of the total working population recorded in the state administration - 12.7%, healthcare - 9.3% and education - 7.6%. In the village Stari Lec 63.6% of the total active population is employed in healthcare because of the existence of the second largest Home for mentally ill people in Serbia "1st of October".

Material and methods

The use of the typological method is very important in the research of settlements. An important starting point in understanding the heterogeneity of the land area is the approve and understanding of geographic processes that influence on occurrence, development and transformation of the demographic, socioeconomic, functional and morphological structure of settlements. Using the typological method it is possible to isolate relatively homogeneously structured settlement systems (and subsystems) with

similar socio-historical, spatial-demographic, economic and functional development laws (Lukić, 2012; Антић, 2015).

In the Serbian geographical school the typological classification of settlements and spaces has a long tradition. At the beginning of the 20th century, in Cvijic's anthropogeographical concept, the basis of a systemic-structural approach was placed, which is reflected in different types of typological classification of the settlement. Changes in the dynamics of the development and structure of urban and rural settlements in Serbia since the mid-20th century additionally pointed to the importance of applying the typology method. In the typology of settlement areas in recent decades, beside qualitative approaches, quantitative approaches are in use, where several geographical indicators are analyzing and comparing (demographic, socioeconomic, functional etc.), thus spatial units are grouped by similarity in several clusters. It is important to emphasize that traditional method of space analysis, systematization, classification and typology, in different ways of data collection and processing, in the similar way as modern methods define the types of urban and rural settlements areas. Modern quantitative research is based on the use of statistical data, while in traditional research data have been collected on the field. After that certain types of urban and rural settlements in the study area were systematically processing and determining (Martinović & Ratkaj, 2015; Šantić & Antić, 2016).

Changes in the population development of the settlement can be determined according to analysis of proportional changes. The method of Shift-Share analysis, which has been widely used, had found the application in regional economic research (in manufacture Ashby, 1964; industry Zaccomer, G, 2006; Jackson & Haynes, 2009; Huaxiong & Fang, 2011) and agro-geographical studies (Zelinsky, 1958; Curtis 1972; Esteban-Marquillas, 1972; Nguyen & Martinez Saldivar, 2007; Darryl et al, 2009). In demographic research it was applied, among other things, to the US space in the period 2000-2010, with outgoing of population growth with an emphasis on changing patterns in the age and ethnic composition of the population. On the basis of the analysis, areas with low and high population growth were identified, depending on the domination of the mentioned population structures (Franklin, 2014). In Serbia, this methodological approach has been used in economic research (see: Грчић & Раткај, 2006; Сибиновић, 2012; Sibinović, Winkler & Grčić, 2014), as well as in determining the types of changes in the population development of the settlement, with correlation to demographic aging of the population, the change in the use of agricultural land, the change in the intensity of soil erosion etc. (see: Мартиновић, 2012; Мартиновић & Раткај, 2013; Antić, Šantić, Kašanin-Grubin & Malić, 2017; Manojlović, Antić, Sibinović, Dragičević & Novković, 2017).

Spatial-demographic and socioeconomic specificities of the transformation of settlements in South Banat point to the possibility of applying a typological classification as a base for separation of relatively homogeneous spatial units (clusters). In order to achieve multidimensional understanding of the settlement organization in this paper, a typology of changes in the population development of settlements was carried out, for the period from 1961 to 2011, based on the analysis of proportional changes. The typology is based on a net relative change, which represents the difference between the number of inhabitants in each settlement at the end of the studied period (2011) and the hypothetical number of inhabitants that the settlement would have if the population in the base year

(1961) was changed proportionally to the change of inhabitants in region with respect to the following relations:

$$AC_j = E_{j1} - E_{j0}$$

$$N_j = E_{j0} \left(\frac{T^1}{T^0} \right) - E_{j0}$$

$$R_j = E_{j1} - E_{j0} \left(\frac{T^1}{T^0} \right)$$

In this way, an absolute change (AC_j), regional development component (N_j) and net relative change (R_j) was established. Based on previous the following types of changes in population development of settlements were determined: progressive, stagnant, regressive and dominantly regressive type. However, it should be pointed out that whatever extensive, every settlement typology is just one of the possible concepts of reality (Мартиновић, 2012).

The mentioned types of population dynamics of settlements during the study period (1961-2011) were considered in correlation with the changes in the economic structure of the population based on the numerical values of the relevant indicators. To show changes in the economic structure of the population, the mathematical-statistical method of successive (alternate) coefficients was used (see: Kostrowicki & Szyrmer, 1991). Successive coefficients (n/4) are a mathematical model of calculation of the relationship between variables, which defines the four basic directions of employment by sectors of activity. The employed active population by sectors of activity (variables) is classified according to the model of successive coefficients, and the four largest results pointed to the dominant sector of activity in 1961 and 2011. This way the volume and spatial distribution of the changes of the employed population by the dominant sectors of activity was established.

Comparative analysis of quantitative and qualitative indicators (types), using the geographical and historical-genetic method i.e. spatial and temporal dimensions, made it possible to better understand the changes in the population development of settlements and the direction of employment of the working population by sectors of activity and their correlation with the processes of concentration, depopulation, industrialization, urbanization and deagrization.

Results and discussion

The dynamic spatial-demographic and socioeconomic transformation of urban and rural settlements in South Banat has been present since the mid-20th century up to today, when under the influence of the process of urbanization and industrialization, the key features of this settlement area has been defined. Carriers of economic development were the city centers - Pančevo, Vršac, Kovin and Bela Crkva. There along with the rapid development of industry in the 60s and 70s of the 20th century, a concentration of population and transformation of demographic structures, concentration and development firstly of secondary, and then tertiary and quaternary activities and the expansion of space characterized by the domination of urban elements and contents has come. The development of industry and other manufacturing and service activities made it possible to hire a population from the rural hinterland, which triggered a wave of migrations that were directed primarily towards city centers, and then to suburban settlements. In addition, the opening of new workplaces, not only in urban but also in

rural settlements, along with the increasing spatial mobility of the labor force, influenced the restructuring of the agrarian into the non-agrarian population and complex population-demographic, socio-economic, morpho-physionomic and functional changing of the rural area in South Banat. The post-social transition and the transformation of the study area, as well as a whole Serbia, can be characterized as slow and accompanied by numerous problems. The great economic and social crisis in the country was manifested in this area by economic stagnation, rising unemployment, primarily in rural areas, declining living standards and deepening the gap between rich and poor citizens. Negative socioeconomic changes were also created by the intensification of the emigration process, which is particularly evident in rural settlements characterized by depopulation processes since the 1990s.

The progressive type spatially covers eight settlements (8.5% of the total number of settlements) where 52% of the total population of South Banat lived in 2011. This type contains functionally most developed settlements - urban settlements Opovo, Plandište, Kovin, Vršac, Starčevo and Pančevo with its suburban zone (Jabuka, Omoljica), mainly concentrated in the southwestern part of the studied area that has strong functional connections and interactions with Belgrade.

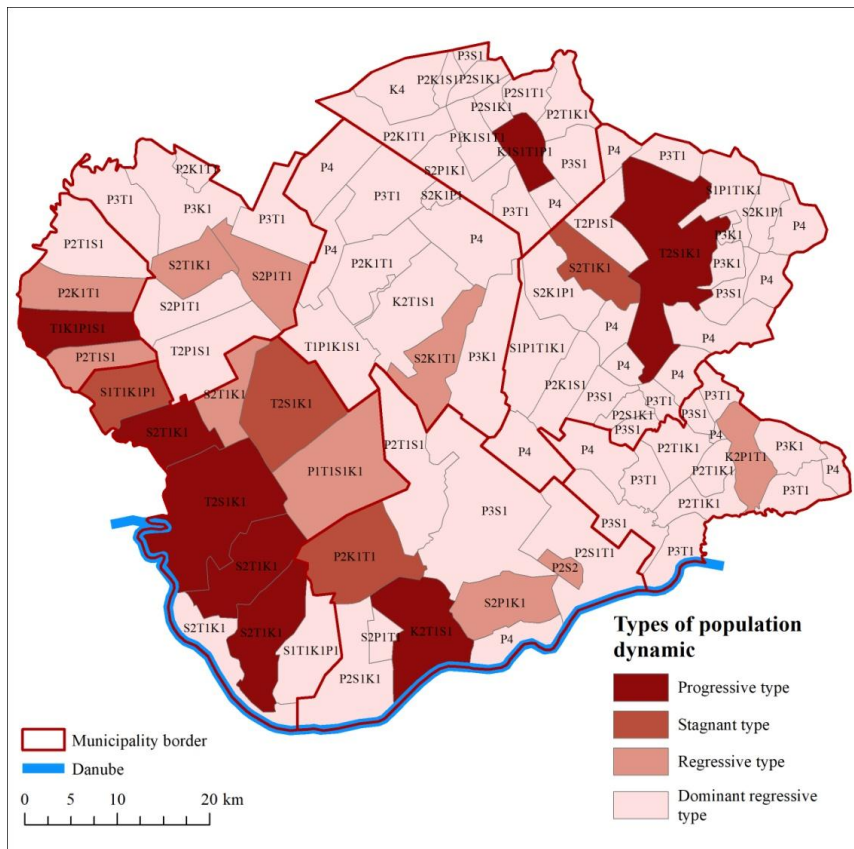


Fig. 2. Types of population dynamic of settlements in South Banat 1961-2011 (successive coefficients represented by text and number: P-primary, S-secondary, T-tertiary, K-quaternary sector of activity; 1-participation, 2-higher participation, 3-major participation, 4-absolute participation)

The progressive type of settlements is characterized by an intensive increase in the total population (1961 - 113,649; 2011 - 151,411 inhabitants) with a net relative population change (R_j) above 9.5%. According to this component, the settlements of the progressive type recorded the highest "overage" in relation to the expected hypothetical change - Pančevo (31,520.4), Vršac (6,931.1), Starčevo (2,995.5), Kovin (2,593.4), Jabuka (1,439.8), Omoljica (1,155.6), Plandište (696.6) and Opovo (675.4). Apart from the pronounced concentration of the population, these settlements stand out because of more favorable economic structure of the population (42.7% of the working population in the total population).

Population development of urban settlements of progressive type (index 2011/1961 is 133.2) is mostly conditioned by their economic development and the process of immigration mainly of rural population. Rural settlements of progressive type (Jabuka and Omoljica) located in the suburban zone of Pančevo, the functional center of South Banat, consequently experienced significant demographic (index 2011/1961 amounts 115), socio-economic, physiognomic and other changes, which reduced their rural features in favor of urban. This is especially noticed in the urban settlement Starčevo, where urban elements and facilities (preschool and school facilities, primary health care institution, pharmacy, cultural center, library, numerous of service facilities etc.) are dominant. Due to the immigration processes spatial expansion of settlement to the southern industrial zone of Pančevo have occurred, which in the near future could be manifested by the spatial growth of this two settlements.

In the conditions of concentration and development, on the first place of all secondary, and after that of tertiary and quaternary activities in urban settlements significant changes in the economic structure of the employed population occurred. At the beginning of the studied period (1961), in the major number of progressive type settlements primary sector of activity was dominant, where more than half of the active population was employed. The exceptions are Pančevo and Vršac, which were already distinguished as economic centers by dominant employment in the secondary sector (44% employed inhabitants in the secondary sector of activity, of that - in the manufacturing industries 83.5%, in construction 16% and in mining 0.5%). With the development of economic and service activities, there has been a significant change in the economic structure of the population by 2011. All settlements of progressive type recorded the highest employment of active population (over 50%) in tertiary and quaternary activities. It is interesting to emphasize that in Pančevo and Vršac, the higher participation of employment is in the tertiary sector (trade, transport, food and accommodation etc.), in Kovin is higher participation of employment in the quaternary sector (health, public administration, education), while in Starčevo and rural settlements Jabuka and Omoljica in the secondary sector of activity (78% in the manufacturing and 21.7% in the construction). Employment in agriculture in relation to the total number of labor force in 2011 was significantly more represented in Opovo (23.5%) and Plandište (19.4%), which have equal participation of all four sectors of activity.

The stagnant type includes the smallest number of settlements in this area - 4 settlements (4.3% of the total number of settlements), where in 2011 lived 6.1% of the total population. This group of settlements is distributed around settlements of progressive type - Pančevo with suburban settlements, Kovin and Vršac.

The stagnant type of settlements ($R_j < -9.5 > 0\%$) is characterized by a relatively stable population development (1961 - 18,834; 2011 - 17,708 inhabitants) so during the studied period their share in the total population of South Banat is changed insignificantly (1961 - 5.9%, 2011 - 6.1%). In addition to the light decline in the overall population, which is well above the regional average, these settlements are characterized by a relatively favorable economic structure of the population (36.7% of the labor force in the total population). Such a demographic development of a stagnant type of settlements is conditioned by proximity to city centers, favorable natural base and transport position, functional and infrastructural equipment and their economic orientation.

Stagnant types of settlements are characterized by a sort of diversification of economic activities of the population according to the specificities of their development. The rural settlements that are developing in the suburban area of Pančevo, Vršac and Kovin are characterized by a stagnation of the total population (index 2011/1961 amounts 94), while in terms of socioeconomic structure there has been a change due to deagrarianization and employment of the population in urban centers. According to the method of successive coefficients, it was established that in 1961 the dominant participation of the primary sector of activity in the activity structure (over 85% of the population employed in the primary sector). The higher share in the secondary sector in 2011 was realized in Pavliš (36.8%) and higher participation in the tertiary sector was in Banatsko Novo Selo (36%). It is interesting to note that Glogonj is distinguished by the equal participation of all four sectors, while the primary sector continues to have higher participation in Bavanište (37.8%). Due to the partial abandonment of the agrarian sector, for the population of Glogonj agriculture today represents an additional activity. It is important to emphasize that Smederevo plays an important role in the development of Kovin and surrounding villages and their socioeconomic transformation. For that reason Bavanište, located along the road Pančevo-Smederevo, is characterized by more stable rural development, highly productive and market-oriented agricultural production to nearby city centers.

The regressive type includes 10 settlements of South Banat (10.6% of the total number of settlements) in which in 2011 lived 15.8% of the population. The settlements concentrate around the settlements of progressive and stagnant type along the main traffic arteries of this area - Pančevo-Vršac and Belgrade-Zrenjanin. To this group of settlements belong two municipal centers - Bela Crkva and Kovačica.

The regressive type of settlements is characterized by a decline in the total population (1961 - 53,085; 2011 - 46,116 inhabitants) with a negative net relative population change ($R_j < 0 < -9.5\%$). Of all settlements by the value of the net relative population change the best positioned (the closest to the stagnant type) are urban settlement Kačarevo (R_j is -0.2%) and suburban settlement of Pančevo - Dolovo (R_j -0.3%). The settlements of this group experienced a greater loss of population than a stagnant type of settlement (index 2011/1961 amounted 86.7) and entered the depopulation phase.

It is interesting to emphasize the correlation that is noticed in this type of settlement between the movement of the total population and the ethnic structure of the population. Settlements where the majority of people are Slovak are characterized by a slower pace of decline in the total population (R_j is -1.4%), a more favorable age structure and a higher average household size by the number of members.

Due to the process of industrialization, to some extent partial diversification of the economic activity of the population of regressive type of settlements has occurred. With the simultaneous development of agricultural production and agro-industry, stable rural development of these settlements was ensured and the numerous production capacities and purchase points are evidence. Under these conditions the transfer of one part of the employed population from the primary to the secondary sector of activity has come (the participation of the employed population in the secondary sector of activity 37.1% in Gaj, 36.1% in Kačarevo, 33.7% in Kovačica, 32.6% in Banatski Karlovac and 31.9% in Padina). Villages Sefkerin, Baranda and Šumarak, which have traditionally developed, highly productive and market-oriented agricultural production (in 1961 absolute participation in the primary sector of activity - over 80% of employees), until 2011 retained a higher share of the employed of the population in the primary sector of activity (Šumarak 55.8%, Sefkerin 33.6%, Baranda 33.2% employed in agriculture).

The municipal center Bela Crkva belongs to the regressive type of settlements. Because of the peripheral and border position, poor economic development and poor transport connections with the neighboring urban centers - Vršac and Kovin, Bela Crkva is the closest to the dominantly regressive type according to the value of the net relative change in population (R_j is -8.3%). In accordance to the demographic development in the last decades (negative natural increase, emigration flows towards Vrsac etc.) could be expected that in the following period they will move to the dominantly regressive type of settlements. Regarding the socioeconomic structure of the population in Bela Crkva, unlike 1961, when employment in the secondary sector dominated, today, a higher share in the quaternary sector of activity was expressed (in 2011 - 31.6% of the total active employed in the quaternary sector, largely in state administration, as well as health and education).

The dominant regressive type includes the largest number of settlements - 72 (76.6% of the total number of settlements), where in 2011 lived 25.6% of the population. Settlements of this type are mostly located in the eastern part of the territory, at a greater distance from the city centers and include all border settlements. One urban settlement belongs to this type - Alibunar, while all others are rural.

The dominantly regressive type of settlements is characterized by an intensive decline in the total population (1961 - 134,619; 2011 - 74,669 inhabitants) with a net relative population change (R_j) smaller than the regional development component ($R_j > -9.5\%$). According to this component, the settlements of the progressive type recorded the biggest "deficit" in relation to the expected hypothetical change - Uzdin (-2,160), Lokve (-2,144), Mramorak (-1,963), Skorenovac (-1,552), Nikolinci (-1,357), Dobrica (-1,322), Debeljača (-1,267), Ilandža (-1,256), Vladimirovac (-1,193), Grebenac (-1,120), Samoš (-1,075) and Seleuš (-1,000).

The process of depopulation of the dominant regressive type of settlements (index 2011/1961 is 55.5) was largely due to the decades of emigration of younger population with their families to urban centers and functionally developed settlements, resulting in a negative natural increase and population aging. During the studied period their share in the total population of South Banat was significantly changed (1961 - 42%, 2011 - 25.6%). In the economic structure of the population in 72% of the settlements dominate employment in agricultural production. Such a development of the settlement of a dominantly regressive type is conditioned by a greater distance from the city centers, poor

traffic connections with the municipal center, poor functional and infrastructural equipment etc.

Under conditions of economic polarization, the rural areas of dominantly regressive type are quite devastated, with underdeveloped agriculture characterized by the lack of adequate infrastructure and production capacities. At the beginning of the studied period, in 89.2% of the settlements of the dominantly regressive type, more than 80% of the active population was employed in the primary sector of activity. Industrialization process of urban centers of South Banat led to the restructuring of the economic structure of active population, which mostly affected the settlements located around the municipal centers, while the primary sector remained dominant in the economic structure of the largest part of the active population of this type of settlement (77.8% settlement with more than 40% of the active population employed in the primary sector).

With employment in industry and other non-agrarian activities, the inhabitants of the settlements of dominantly regressive type, due to the most commonly apparent improvement in their living standards, ceased to process the agricultural land that they own. Due to this there has been a social fallow in this area i.e. the occurrence of significantly uncultivated areas of previously cultivated agricultural land. This led to changes in the socioeconomic structure of the population, so that some settlements of this type are characterized by a higher share of employees in the secondary (9.7% of the settlements with 69.7% of the active population in the secondary sector), tertiary (2.8% of the settlements with 32.2 % of the active population in the tertiary sector) and the quaternary sector of activity (1.4% of the settlements with 43.9% of the active population in the quaternary sector). The settlement of Stari Lec, where the second largest Home for mentally ill people in Serbia "1st of October" is characterized by the dominant employment of residents in the quaternary sector of activity (63.6% of the active population).

Within this type we can distinguish a group of border settlements (27.8% of the settlements of dominantly regressive type), which due to the loss of demographic vitality (average age of the population 47.5 years), characterize strong depopulation processes, indicated by the net relative change in the number of inhabitants significantly lower from the regional development component ($R_j > -30\%$). In terms of socioeconomic characteristics, they have dominant participation of the employed population in the primary sector of activity (46.2% of the total active population).

Conclusion

Continuous and synchronized processes of industrialization, urbanization and deagrarianization from the 1960s influenced the demographic transformation of the settlements in South Banat. The development of industry and other manufacturing and service activities triggered a migration wave from the rural hinterland to city centers, and later to suburban settlements, which determined the selective transformation of the rural environment. Economic stagnation due to the economic and social crisis in the country in the 1990s particularly felt in the rural environment, when negative socio-economic changes have started.

As a result of a different concentration of population, the polarization of the settlements in South Banat to the western and eastern part is obvious. Although it has an

eccentric position in the southwestern part of the territory, Pančevo, due to the proximity of Belgrade and strong functional connections and interactions it has with it, causes an increased concentration of population in this area. Stable demographic and socioeconomic development, characteristics of progressive and stagnant type of settlements, relates to functionally more important settlements, municipal centers, suburban settlements and individual rural settlements of the agrarian type located along the regional transport routes. On the other hand, border, peripheral, transport isolated and settlements that are associated with numerous socioeconomic problems, continuous depopulation and unfavorable demographic structure, are characteristic of settlements of a regressive and dominantly regressive type that capture the eastern part of the studied territory.

Parallel with the proportional changes of population in the settlements of South Banat in 1961 and 2011, four basic types of changes in demographic development of settlements were determined - **progressive type** (settlements characterized by an intensive increase in the total population, increased concentration of the population, the average age of the population below the average for this area and dominance of the secondary, tertiary and quaternary sectors of activity in the economic structure of the population); **stagnant type** (settlements with relatively stable population development, favorable age and economic structure, higher employment in the secondary and tertiary sector of suburban settlements, with stable rural development of traditional agrarian settlements); **regressive type** (settlements characterized by the decline in the total population and partial diversification of the employed population in the primary and secondary sectors of activity) and the **dominantly regressive type** (settlements characterized by an intensive decline in the total population, expressed depopulation and demographic aging, the dominance of nursing homes and dominant participation of economically active population in agricultural production).

© 2018 Serbian Geographical Society, Belgrade, Serbia.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia

References

- Антић, М. (2015). Типологија сеоских насеља као полазиште ревитализације руралног простора Србије. *Четврти српски конгрес географа са међународним учешћем: "Достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе поводом 150 година рођења Јована Цвијића"* – Зборник радова, Копаоник, 7-10. октобар 2015, 453-458. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет и Српско географско друштво [Antić, M. (2015). Tipologija seoskih naselja kao polazište revitalizacije ruralnog prostora Srbije. Četvrti srpski kongres geografa sa međunarodnim učešćem: "Dostignuća, aktuelnosti i izazovi geografske nauke i prakse povodom 150 godina rođenja Jovana Cvijića" – Zbornik radova, Kopaonik, 7-10. oktobar 2015, 453-458. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet i Srpsko geografsko društvo]
- Antic, M., Šantic, D., Kasanin-Grubin, M. & Malic, A. (2017). Sustainable rural development in Serbia – relationship between population dynamics and environment. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 18 (1), 323–331.
- Ashby, D.L. (1964). Geographical Redistribution of Employment: An Examination of the Elements of Change. *Survey of Current Business*, 44, 13-20.

- Curtis, C. W. (1972). Shift-Share Analysis as a Technique in Rural Development Research. *American Journal of Agricultural Economics*, 52(2), 267-270.
- Darryl, R.H., Alasdair, G.M. & Swales, J.K. (2009). Shift-share analysis of regional growth and policy: a critique. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 51(1), 15-34.
- Esteban-Marquillas, J.M. (1972). A Reinterpretation of Shift-Share Analysis. *Regional and Urban Economics*, 2(3), 249-261.
- Franklin, S.R. (2014). An Examination of the Geography of Population Composition and Change in the United States, 2000-2010- Insights from Geographical Indices and a Shift-Share Analysis. *Population, space and place*, 20, 18-36.
- Грчић, М. & Раткај, И. (2006). Структурне промене и регионална диференцијација индустрије Србије у периоду транзиције (1988-2005), *Гласник Српског географског друштва*, 86(2), 97-112. [Grčić, M. & Ratkaј, I. (2006). Strukturne promene i regionalna diferencijacija industrije Srbije u periodu tranzicije (1988-2005), *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 86(2), 97-112.]
- Huaxiong, Z. & Fang, Y. (2011). Research on regional economy and industrial structure based on Dynamic Shift-share analysis: an empirical analysis of Six Provinces in central China. *International Conference on Business Computing and Global Informatization (BCGIIn)* - Shanghai, China 2011. 62-66.
- Jackson, R. W. & Haynes, K. E. (2009). Shift-Share Analysis. *International Encyclopedia of Human Geography*, 122, 125-131.
- Кицошев, С., Бубало-Живковић, М. & Ивков, А. (2005). *Становништво Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет-Департман за географију, туризам и хотелјерство [Kicošev, S., Bubalo-Živković, M. & Ivkov, A. (2005). *Stanovništvo Banata*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet-Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo]
- Kostrowicki, J. & Szyrmer, J. (1991). *Typologia rolnictwa - koncepcja i metoda*. Warszawa: PAN-IGIPZ
- Lukić, A. (2012). *Mozaik izvan grada: tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*. Samobor: Meridijani
- Маргиновић, М. (2012). Типови популационе динамике у насељима Заплања. *Гласник Српског географског друштва*, 92(2), 133-152. [Martinović, M. (2012). Tipovi populacione dinamike u naseljima Zaplanje. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 92(2), 133-152.]
- Martinović, M. & Ratkaј, I. (2013). Tipovi promena demografskog razvoja naselja Suve planine i mogućnost njihove revitalizacije. *Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine"*, Palić, Srbija, 4-6. april 2013, 2, 139-145. Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet
- Martinović, M. & Ratkaј, I. (2015). Sustainable Rural Development in Serbia: Towards a Quantitative Typology of Rural Areas. *Carpathian journal of earth and environmental sciences*, 10 (3), 37-48.
- Manojlović, S., Antić, M., Sibinović, M., Dragičević, S. & Novković, I. (2017). Soil erosion response and land use changes in the Nišava river basin, Serbia. *Fresenius Environmental Bulletin*, 26 (12), 7547-7560.
- Nguyen, D.T. & Martinez Saldivar, M.L., (1979). Pattern of agricultural growth in Mexican states, 1960-71: A shift and share analysis. *Regional Studies*, 13(2), 161-179.
- Посебна статистичка обрада података пописа становништва 2011. Београд: Републички завод за статистику [Posebna statistička obrada podataka popisa stanovništva 2011. Beograd: Republički zavod za stastiku]
- Републички завод за статистику (1965). Делатност и пол активног становништва које обавља занимање, подаци по насељима и општинама, Попис становништва (књига 10). Београд: Републички завод за статистику [Republički zavod za statistiku (1965). Delatnost i pol aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje, podaci po naseljima i opštinama, Popis stanovništva (knjiga 10). Beograd: Republički zavod za statistiku]
- Републички завод за статистику (2012). Старост и пол, подаци по насељима, Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији (књига 2). Београд: Републички завод за статистику [Republički zavod za statistiku (2012). Starost i pol, podaci

- po naseljima, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji (knjiga 2). Beograd: Republički zavod za statistiku]
- Републички завод за статистику (2012). Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010. Београд: Републички завод за статистику [Republički zavod za statistiku (2012). Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji 1961-2010. Beograd: Republički zavod za statistiku]
- Републички завод за статистику (2014). Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 и 2011, Попис становништва, домаћинстава и станова 2011 (књига 20). Београд: Републички завод за статистику [Uporadni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 (knjiga 20). Beograd: Republički zavod za statistiku]
- Томић, П. & Ромелић, Ј. (2003). *Индустрија Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство [Tomić, P & Romelić, J. (2003). *Industrija Banata*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo]
- Сибиновић, М. (2012). Структурне промене сетвених површина у руралном простору региона Београда. *Гласник Српског географског друштва*, 92(2), 111-132. [Sibinović, M. (2012). Strukturene promene setvenih površina u ruralnom prostoru regiona Beograda. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 92(2), 111-132.]
- Спасовски, М., Шантић, Д. & Радовановић, О. (2012). Историјске етапе у транзицији природног обнављања становништва Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 92(2), 23-60. [Spasovski, M., Šantić, D. & Radovanović, O. (2012). Istorijske etape u tranziciji prirodnog obnavljanja stanovništva Srbije. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 92(2), 23-60.]
- Спасовски, М. & Шантић, Д. (2016). Миграције становништва као детерминанта развјетка и размештаја становништва Србије у последњих пола века. *Гласник Етнографског института САНУ*, 64(3), 453-467. [Spasovski, M. & Šantić, D. (2016). Migracije stanovništva kao determinanta razvitka i razmeštaja stanovništva Srbije u poslednjih pola veka. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 64(3), 453-467.]
- Šantić, D. (2014). Spatial concentration of population in Serbia 1981-2011 measured with the Hoover index. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148, 461-470.
- Šantić, D. & Antić, M. (2016). Pitanja demografskog razvitka u dokumentima prostornog razvoja – primena EU iskustva. *Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem "Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja"*, Vršac, Srbija, 2-4. jun 2016, 181-187), Beograd: Asocijacija prostornih planera Srbije, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet
- Zaccomer, G. P. (2006). Shift-Share Analysis with Spatial Structure: an Application to Italian Industrial Districts. *Transition Studies Review*, 13(1), 213-227.
- Zelinsky, W. (1958). A Method for Measuring Change in the Distribution of Manufacturing Activity: The United States, 1939-1947. *Economic Geography*, 34(2), 95-126.

Оригинални научни рад

UDC 911.37:[911.3:314] (497.113)

<https://doi.org/10.2298/GSGD171205001D>

Примљено: 5. децембра 2017.

Исправљено: 28. јануара 2018.

Прихваћено: 10. фебруара 2018.

Даница Ђуркин^{1*}

** Студент докторских студија, Универзитет у Београду, Географски факултет, Србија*

ТИПОВИ ПРОМЕНА ПОПУЛАЦИОНОГ РАЗВОЈА НАСЕЉА ЈУЖНОГ БАНАТА (СРБИЈА)

Апстракт: Постојећа просторна организација и актуелна демографска ситуација насеља Јужног Баната резултат су синхронизованог деловања процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације, који су условили селективну трансформацију урбаног и руралног простора. Услед поменутих процеса дошло је до концентрације становништва у градским, приградским зонама, општинским центрима и функционално најразвијенијим сеоским насељима, али и до депопулације њиховог руралног залеђа. Рад разматра промене у просторно-демографској организацији насеобинског простора и сагледава социоекономске услове трансформације насеља. Промене у популационом развоју насеља сагледане су на основу анализе нето релативне промене броја становника у урбаним и руралним насељима, за период од 1961. до 2011. године. На тај начин детерминисана су четири главна типа насеља: прогресивни, стагнантни, регресивни и доминантно регресивни тип насеља. Ради показивања корелације између демографских промена и социоекономске трансформације насеља примењен је метод сукцесивних (наизменичних) делитеља. Компаративном анализом ових квантитативних и квалитативних показатеља (типова), уз примену географског и историјско-генетског метода, омогућено је јасније сагледавање промена популационог развоја насеља што је био циљ истраживања.

Кључне речи: урбана и рурална насеља, типологија, депопулација, поларизација, социоекономска трансформација, Јужни Банат

¹ danica.djurkin@gmail.com (аутор за кореспонденцију)

Увод

Промене укупног броја становника Јужног Баната су током насеобинске историје имале различите развојне трендове услед смењивања периода демографског и привредног просперитета са периодима рецесије и депопулације. Популациона величина градских и сеоских насеља се мењала сходно различитим географским, демографским, друштвено-економским, социјалним, политичко-географским и културно-цивилизацијским утицајима (Кицошев, Бубало-Живковић & Ивков, 2005).

Простор који је обухваћен проучавањем представља територију Јужнобанатске области, која обухвата Градове Вршац и Панчево и општине Алибунар, Бела Црква, Ковачица, Ковин, Опово и Пландиште. Јужнобанатска област обухвата 94 насеља која су 2011. године имала 291.327 становника.

Временски период истраживања је од 1961. године до 2011. године. Разлог томе је чињеница да динамична друштвено-економска трансформација проучаваног простора управо почиње 60-их година 20. века под утицајем процеса индустријализације и урбанизације. Развој индустрије и других производних и услужних делатности у градовима утицао је на социоекономско реструктурирање становништва и масовне руралне миграције најпре усмерене ка градским центрима, а потом и ка приградским насељима. На тај начин је дошло до концентрације становништва у урбаним ареалима, општинским центрима, приградским зонама и функционално најразвијенијим сеоским насељима и депопулационих процеса на руралном простору, који су посебно изражени у пограничним, периферним и саобраћајно изолованим селима. Уз то, отварање нових радних места, не само у урбаним него и у сеоским насељима, упоредо са све бољом просторном покретљивошћу радне снаге, утицало је на реструктурирање аграрног у неаграрно становништво и комплексне демографске, социјално-економске, морфофизиолошке и функционалне промене руралног простора Јужног Баната.

Главне демографске и социоекономске одлике насеља Јужног Баната

У периоду после Другог светског рата долази до интензивне индустријализације, урбанизације и деаграризације, а ти процеси праћени су општим друштвеним прогресом и променама у образовној и економској структури становништва, уз истовремено јачање просторне и социјалне мобилности становништва. С обзиром да рад анализира демографске и социоекономске промене настале у периоду од 1961. до 2011. године, кретање укупне популације је, сходно друштвено-географским карактеристикама подељено на две етапе: прву од 60-их година 20. века до краја 80-их и другу од 90-их година до данас. Укупна популација Јужног Баната забележила је незнатан пораст током прве етапе (индекс 1991/1961. – 101,4), од када је у континуираном опадању (индекс 2011/1991. – 92,3).

Посматрано на општинском нивоу, процес опадања укупног броја становника бележи се од почетка 70-их на територији Алибунара, Ковачице и Пландишта, а од 90-их и Вршца, Ковина, Беле Цркве и Опова. Највећи пад укупног броја становника за посматрани период забележен је у општинама Пландиште (за 41,7%), Алибунар

(за 39,9%), Бела Црква (за 34,2%) и Ковачица (за 27,1%). Са друге стране, на територији Града Панчева укупно становништво је током проучаваног периода увећано за 23,3% (1961. – 93.744; 2011. – 122.252). Међутим, негативан тренд кретања броја становника у последњем међуписном периоду захватио је и Град Панчево (индекс 2011/2002. – 97,1). На наведене просторно-демографске развојне тенденције проучаваног простора указује и просечна величина насеља (Таб. 1).

Таб. 1. – Кретање укупне популације Јужног Баната у периоду од 1961. до 2011. године

Година	Број становника	Индекс	Просечна величина насеља
1961.	320.187	-	3.370,4
1971.	331.285	103,5	3.487,2
1981.	340.189	102,7	3.619,0
1991.	315.633	92,8	3.357,8
2002.	313.937	99,5	3.339,8
2011.	291.327	92,8	3.099,2

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 и 2011, РЗС, 2014.

Позитивне вредности природног прираштаја на овој територији бележе се све до 1989. године. Највишу вредност стопа просечног годишњег природног прираштаја имала је на почетку посматраног периода 1961. године (7,3‰), док је минимална вредност стопе од -1,1‰ забележена управо 1989. године (РЗС, 2012). Друштвени и привредни развој довео је до нових модела репродукције и смањења стопа фертилитета на овом простору, што је карактерисало и територију Војводине и Централне Србије (Спасовски, Шантић & Радовановић, 2012). Општине које су започеле негативан тренд природне компоненте биле су Пландиште 1970. и Алибунар 1974. године, са вредностима стопе просечног годишњег природног прираштаја -1,0‰. У наредној декади и општине Ковачица, Опово, Вршац, Бела Црква и Ковин бележе негативне вредности стопе просечног годишњег природног прираштаја, које се крећу од -0,2‰ у Ковачици до -1,3‰ у Опову.

У условима велике економске и социјалне кризе која је захватила Србију током 90-их година 20. века, праћене привредном стагнацијом, падом животног стандарда, незапослености, иселјавањем становништва и др., негативни демографски трендови манифестовали су се повећањем смртности, смањењем обима склапања бракова, што је подстакло одлагање процеса рађања и утицало на природни прираштај (Спасовски, Шантић & Радовановић, 2012). Ни простор Јужног Баната није остао имун на овакве околности, па се и значајно опадање укупне популације Јужног Баната бележи управо у овом периоду (индекс 2011/1991. износи 92,3). У току друге етапе Јужни Банат је природном компонентом изгубио око 30.000 становника. Етапу је карактерисао негативан природни прираштај, и стопе просечног годишњег природног прираштаја које су се кретале од -2,0‰ 1991. године до -6,6‰ 2011. године (РЗС, 2012). У Граду Панчеву први пут негативна стопа просечног годишњег природног прираштаја забележена је 1992. године (-0,5‰). Најдаље одмакао процес депопулације је у општинама Пландиште и Алибунар са просечном годишњом стопом природног прираштаја од око -12‰, док је најповољнији, иако са негативном вредношћу, забележен у Граду Панчеву (-3,9‰).

У периоду убрзаног друштвено-економског развоја од 60-их до 90-их година у погледу миграционих кретања доминантна су била пресељења на релацији село-град. Највећи број миграната примиле су општине са најразвијенијим урбаним центрима (пре свега Панчево, а затим и Вршац), што је у великој мери утицало и на компоненте природног кретања становништва у овим општинама. Становништво које је учествовало у миграционим кретањима је млађе, фертилно и радно способно, а пресељавањем у градска насеља својим репродуктивним нормама допринело је повољнијим демографским карактеристикама. Услед вишедеценијског исељавања руралног становништва Србије у урбана подручја дошло је до депопулације и исцрпљивања демографских ресурса за даље пресељавање из руралних области Србије (Šantić, 2014). Правци кретања становништва Србије услед тога заснивају се на кретању младог и радно способног становништва из града у град, пре свега Београд и веће регионалне центре – Нови Сад, Крагујевац и Ниш. Истовремено, поред међурегионалних јачају и међународне миграције, младог и образовног становништва ка западноевропским земљама (Спасовски & Шантић, 2016). На простору Јужног Баната након апсорбовања сеоског становништва дошло је до интензивирања миграција градског становништва усмерених ка Панчеву, а након тога и ка Београду и иностранству.

Сл. 1. – Насеља Јужног Баната према популационој величини и изотелном размештају 1961. и 2011. године (стр. 94)

Структура насеља по популационој величини је јасно издиференцирана и указује на концентрацију становништва првенствено у Панчеву и његовој приградској зони, као и у општинским центрима. Уз то, приметна је правилност у концентрацији становништва сходно њиховом изотелном размештају у односу на регионални центар Јужног Баната – Панчево, који на проучаваном простору има ексцентрични положај.

У првој изотелној зони, на удаљености до 20 km, лоцирано је дванаест насеља - градска Панчево, Старчево, Јабука и Качарево и сеоска насеља Глогоњ, Црепаја, Омољица, Иваново, Банатско Ново Село, Долово, Баваниште и Сефкерин у којима је концентрисан највећи удео укупног становништва (1961. - 32,5%; 2011. - 44,8%). Друга изотелна зона, на удаљености 20-40 km, обухвата пет градских (Ковин, Ковачица, Опово, Алибунар и Банатски Карловац) и двадесет сеоских насеља, у којима је 1961. било концентрисано 30,9%, а 2011. године 25,6% укупног становништва. У трећој зони од 40-60 km, лоциран је највећи број насеља - 41 насеље (49% укупног броја насеља). У овој зони лоцирана су и градско насеље Вршац и општински центар Пландиште. У њима је 1961. године живело 28%, а 2011. године 23,5% укупног становништва. Последња зона се налази на удаљености већој од 60 km. Овде је лоцирано шеснаест насеља међу којима доминирају популационо најмања насеља (до 500 становника и 500-2.000 становника). У овој зони концентрисан је најмањи проценат укупног становништва Јужног Баната (2011. - 5,6%; 1961. - 8,6%). Важно је нагласити да је чак 55% становништва ове зоне концентрисано у општинском центру Бела Црква.

Популационо највећа насеља (Сл. 1) концентрисана су у прве две зоне (70,4% укупног броја становника), док се са удаљавањем од "жаришта развоја" повећава број насеља средње величине (500-2.000 становника) и популационо мањих села (до 500 становника). У последње две зоне живи 29,6% укупне популације Јужног

Баната, а места изузетне популационе концентрације представљају градска насеља Вршац (35.701 ст.) и Бела Црква (8.868 ст.), која се налазе на удаљености од 53 km односно 61 km и спадају у популационо највећа насеља Јужног Баната.

Повољне природне предиспозиције и традиционално развијена пољопривреда интензивног карактера су на почетку проучаваног периода усмериле запосленост већине радно активног становништва Јужног Баната на пољопривредну производњу, што показује и удео запослених у примарном сектору делатности (1961. – 65,5%). У то време Панчево и Вршац, који су се од 18. века издвојили као носиоци привредног развоја Јужног Баната, имали су релативно висок удео запослених у секундарном сектору делатности (1961. – 44%). Сходно интензивним друштвено-економским променама до 2011. године је дошло до значајне трансформације у социоекономској структури становништва. Под утицајем процеса деаграризације значајно је смањен удео становништва запосленог у примарном сектору делатности (2011. – 16,3%). На почетку 21. века пољопривреда је остала значајна грана руралног привређивања у сеоским насељима са тржишно оријентисаном пољопривредом (Баваниште, Сефкерин, Долово и Баранда), као и у депопулационим, периферним и саобраћајно изолованим сеоским насељима.

Таб. 2. – Учесће активног запосленог становништва Јужног Баната по секторима делатности 1961. и 2011. године

Година	Сектор делатности (%)			
	I	II	III	IV
1961.	65,5	19,8	8,3	6,4
2011.	16,3	26,0	31,1	26,6

Извор: Делатност и пол активног становништва које обавља занимање, РЗС, 1965; Посебна статистичка обрада, РЗС, 2011.

Значајне промене у социоекономској структури становништва резултат су послератног привредног развоја Панчева, његових приградских насеља (Јабука и Качарево) и општинских средишта Јужног Баната (Вршац, Ковин, Ковачица, Опово, Бела Црква и Планиште). За индустријски и привредни развој региона највећи значај је имало отварање фабрика нафтне и хемијске индустрије у Панчеву ("Рафинерија", "Азотара" и "Петрохемија"), као и фармацеутске ("Хемофарм"), винске ("Вршачки виногради") и кондиторске индустрије ("Swisslion" и "Бамби") у Вршцу. У приградским насељима Панчева – Јабуци и Качареву, отвара се индустрија скроба "Јабука" и металопрерађивачка индустрија "Утва МП", лидер у производњи опреме за гумарску индустрију. У Ковину су носиоци привредног развоја фабрика алкохола ("Алпис") и металопрерађивачка индустрија "Утва Силоси", у Планишту индустрија пластичних маса "Банатпласт", у Белој Цркви фабрика хладно цеђеног уља "Агропродукт", у Ковачици фабрика шећера "Јединство", у Банатском Карловцу фабрика за прераду и конзервисање меса "Банат" и фабрика сточне хране "Фитолек" (Томић & Ромелић, 2003). На бази развијене пољопривреде развио се агро-индустријски комплекс (ПИК "Тамиш" у Панчеву, индустрија за прераду и конзервирање воћа и поврћа „Belfruit“ у Белој Цркви, "Агрокомбинат" и фабрика за прераду меса "Планима" у Планишту, фабрика шећера "Јединство" у Ковачици, фабрика сточне хране "Протеин" у Дебелачи, млинска индустрија "Житобанат" у Вршцу и др.).

Најинтензивније реструктурирање економске структуре активног становништва у проучаваном периоду одиграо се у терцијарном и кварталном сектору делатности, где долази до повећања удела запослених за преко 20%. Ово је посебно изражено у градским и приградским насељима, општинским центрима и насељима која одликује повољан саобраћајно-географски положај, чије је становништво у највећој мери запослено у овим секторима делатности. На простору Јужног Баната 8,3% активног становништва 1961. године било је запослено у терцијарном, а 6,4% у кварталном сектору делатности. Развој терцијарних делатности почео је најпре у два регионална центра – Панчеву и Вршцу, развојем услужних делатности, саобраћаја и трговине и довео је до тога да 2011. године од укупног броја радно активног становништва Јужног Баната 31,1% буде запослен у овом сектору делатности. Поред Панчева и Вршца, према методу сукцесивних делитеља, веће учешће у терцијарном сектору делатности имају и насеља Јабука, Банатско Ново Село, Црепаја, Владимировац и Вршачки Ритови. У урбаним насељима, Панчеву и Вршцу, 18,6% укупног активног становништва запослено је у делатностима трговине, 5,1% саобраћаја, 2,9% услугама смештаја и исхране и 2,5% помоћних услужних делатности. У приградским насељима 15,5% укупног активног становништва запослено је у делатности трговине на велико и мало, 6,2% у саобраћају и 5,4% у помоћним услужним делатностима. У условима друштвено-економског и културно-цивилизацијског прогреса, уз повећање броја становника у урбаним центрима, долази до потребе за изградњом нових или ширења постојећих образовних и здравствених институција. Уједно долази до већег ангажовања становништва у делатностима кварталног сектора чиме се повећава проценат укупног радно активног становништва Јужног Баната запосленог у овом сектору на 26,6%. Метода сукцесивних делитеља показује да је највеће учешће запосленог становништва у кварталном сектору делатности присутно у општинским средиштима – Ковину, Белој Цркви, Алибунару и сеоском насељу Стари Лец.

Рад Специјалне болнице за психијатријске болести у Ковину условио је највећи број укупног радно активног становништва запосленог у здравству (13,1% радно активног становништва насеља Ковин). Бела Црква и Алибунар највеће учешће укупног радно активног становништва бележе у државној управи - 12,7%, здравству - 9,3% и просвети - 7,6%. У сеоском насељу Стари Лец чак 63,6% укупног активног становништва запослено је у здравству због постојања другог по величини у Србији Дома за друштвено оболеле "1. октобар".

Материјал и методи

Примена типолошке методе изузетно је значајна у истраживању насеља. Важно полазиште у разумевању хетерогености насеобинског простора представља уважавање и разумевање географских процеса који утичу на постанак, развој и трансформацију демографске, социоекономске, функционалне и морфолошке структуре насеља. Применом типолошке методе могуће је издвојити релативно хомогено структуриране насеобинске системе (и субсистеме) са сличним друштвено-историјским, просторно-демографским, економским и функционалним законитостима развоја (Lukić, 2012; Антић, 2015).

У српској географској школи типолошка класификација насеља и простора има дугу традицију. Почетком 20. века у Цвијићевој антропогеографској концепцији

постављена је основа системско-структурног приступа који се огледа у различитим врстама типолошке класификације насеља. Промене динамике развоја и структуре урбаних и руралних насеља на простору Србије од средине 20. века додатно су указала на значај примене метода типологије. При типологији насеобинских простора последњих деценија поред квалитативних у употреби су и квантитативни приступи, где се анализира и упоређује више географских показатеља (демографски, социоеко-номски, функционални и др.), чиме се просторне јединице групишу по сличности у више кластера. Значајно је нагласити да традиционалне методе анализе простора, систематизације, класификације и типологије, различитим начином прикупљања и обраде података, на сличан начин као и савремене методе дефинишу типове урбаних и руралних насеобинских простора. Савремена квантитативна истраживања базирају се на коришћењу статистичких података, док су код традиционалних подаци прикупљани на терену, након чега су системски обрађивани и детерминисани одређени типови насеља (Martinović & Ratkaј, 2015; Šantić & Antić, 2016).

Промене у популационом развоју насеља могу се сагледати на основу анализе пропорционалних промена. Метода шифт-шер анализе, која је широку примену нашла је у регионално економским истраживањима (у мануфактури Ashby, 1964; индустрији Zaccomer, G, 2006; Jackson & Haynes, 2009; Huaxiong & Fang, 2011) и аграрно-географским проучавањима (Zelinsky, 1958; Curtis 1972; Esteban-Marquillas, 1972; Nguyen & Martinez Saldivar, 2007; Darryl et al, 2009). У демографским истраживањима је примењена, између осталог, на простору САД-а у периоду 2000-2010. године, при чему је акценат стављен на популационом расту са нагласком на промену образаца у старосном и етничком саставу становништва. На основу анализе идентификована су подручја са ниским и високим популационим растом, у зависности од доминације наведених структура становништва (Franklin, 2014). На простору Србије овај методолошки приступ је коришћен у економским истраживањима (видети: Грчић & Паткај, 2006; Сибиновић, 2012; Sibinović, Winkler & Grčić, 2014), као и у детерминисању типова промене популационог развоја насеља при чему је сагледан њихова корелација са демографским старењем становништва, променом коришћења пољопривредног земљишта, променом интензитета ерозије земљишта и др. (видети: Мартиновић, 2012; Мартиновић & Паткај, 2013; Antić, Šantić, Kašanin-Grubin & Malić, 2017; Manojlović, Antić, Sibinović, Dragičević & Novković, 2017).

Просторно-демографске и социоекономске специфичности преображаја насеља Јужног Баната указују на могућност примене типолошке класификације, као полазне основе за издвајање релативно хомогених просторних целина (кластера). Са циљем вишедимензионалног схватања насеобинског простора у овом раду је извршена типологија промене популационог развоја насеља, за период од 1961. до 2011. године, на основу анализе пропорционалних промена. Типологија је заснована на нето релативној промени, која представља разлику између броја становника у сваком насељу на крају проучаваног периода (2011) и хипотетичког броја становника које би насеље имало да је број становника из базне године (1961) промењен пропорционално промени (смањењу) укупног броја становника региона уз уважавање следећих релација:

$$AC_j = E_{j1} - E_{j0}$$

$$N_j = E_{j0} \left(\frac{T^1}{T^0} \right) - E_j^0$$

$$R_j = E_{j1} - E_j^0 \left(\frac{T^1}{T^0} \right)$$

На тај начин је утврђена апсолутна промена (AC_j), регионална развојна компонента (N_j) и нето релативна промена (R_j), на основу које су детерминисани следећи типови промена популационог развоја насеља: прогресивни, стагнантни, регресивни и доминантно регресивни тип. Ипак треба нагласити да, ма колико била свеобухватна, свака типологија насеља представља једну од могућих поимања стварности (Мартиновић, 2012).

Наведени типови популационе динамике насеља су током проучаваног периода (1961-2011) разматрани у корелацији са променама економске структуре становништва на основу нумеричких вредности релевантних индикатора. За приказивање промена у економској структури становништва коришћен је математичко-статистички метод сукцесивних (наизменичних) делитеља (видети: Kostrowicki & Szygmer, 1991). Сукцесивни коефицијенти (n/4) су математички модел калкулација о односу између варијабли, чиме се дефинишу четири основна правца запослености по секторима делатности. Запослено радно активно становништво по секторима делатности (варијабле) је класификовано по моделу сукцесивних делитеља, а четири највећа резултата указала су на доминантан сектор делатности 1961. и 2011. године. На тај начин је утврђен обим и просторна дистрибуција промена запосленог становништва по доминантним секторима делатности.

Компаративна анализа издвојених квантитативних и квалитативних показатеља (типова), уз примену географског и историјско-генетског метода, односно просторне и временске димензије, омогућила је јасније сагледавање промена популационог развоја насеља и правца запослености радно активног становништва по секторима делатности и њихову корелацију са процесима концентрације, депопулације становништва, индустријализације, урбанизације и деаграризације.

Резултати и дискусија

Динамична просторно-демографска и социоекономска трансформација урбаних и руралних насеља Јужног Баната присутна је од средине 20. века до данас, када је под утицајем процеса урбанизације и индустријализације дошло до дефинисања кључних обележја овог насеобинског простора. Носиоци привредног развоја били су градски центри – Панчево, Вршац, Ковин и Бела Црква, у којима је, упоредо са убрзаним развојем индустрије 60-их и 70-их година 20. века, дошло до концентрације становништва и преображаја демографских структура, концентрације и развоја најпре секундарних, а потом и терцијарних и кварталних делатности, те ширења простора које карактерише доминација урбаних елемената и садржаја. Развој индустрије и других производних и услужних делатности омогућио је запошљавање становништва из руралног залеђа, што је покренуло талас миграција које су биле усмерене најпре ка градским центрима, а потом и ка приградским насељима. Уз то, отварање нових радних места, не само у урбаним

него и у сеоским насељима, упоредо са све бољом просторном покретљивошћу радне снаге, утицало је на преструктурирање аграрног у неаграрно становништво и комплексне популацијско-демографске, социјално-економске, морфо-физиономске и функционалне промене руралног простора Јужног Баната. Постсоцијалистичка транзиција и трансформација проучаваног простора, као и Србије у целини, може се окарактерисати као успорена и праћена бројним проблемима. Велика економска и социјална криза у држави се на овом простору манифестовала привредном стагнацијом, растом стопе незапослености, пре свега у руралним срединама, падом животног стандарда и продубљивањем јаза између богатих и сиромашних грађана. Негативне социоекономске промене настале су и интензивирањем процеса емиграције, што је посебно изражено у сеоским насељима која од 90-их година карактеришу депопулациони процеси.

Сл. 2. - Типови популационе динамике у насељима Јужног Баната 1961-2011. (суцесивни делитељи приказани текстом и бројем: P-примарни, S-секундарни, T-терцијарни, K-квартарни сектор делатности; 1- учешће, 2-веће учешће, 3-претежно учешће, 4-апсолутно учешће) (стр. 99)

Прогресивни тип просторно обухвата осам насеља (8,5% укупног броја насеља) у којима је 2011. живело 52% укупне популације Јужног Баната. Овом типу припадају функционално најразвијенија насеља – урбана насеља Опово, Пландиште, Ковин, Вршац, Старчево и Панчево са својом приградском зоном (Јабука, Омољица), углавном концентрисана у југозападном делу проучаваног простора који са Београдом остварује јаке функционалне везе и интеракције.

Прогресивни тип насеља се одликује интензивним порастом укупне популације (1961. – 113.649; 2011. – 151.411 становника) са нето релативном променом броја становника (R_j) изнад 9,5%. Према овој компоненти, насеља прогресивног типа су забележила највећи "вишак" у односу на очекивану хипотетичку промену – Панчево (31.520,4), Вршац (6.931,1), Старчево (2.995,5), Ковин (2.593,4), Јабука (1.439,8), Омољица (1.155,6), Пландиште (696,6) и Опово (675,4). Поред наглашене концентрације становништва, ова насеља се издвајају и по релативно повољнијој економској структури становништва (42,7% радно активног у укупном становништву).

Популациони развој градских насеља прогресивног типа (индекс 2011/1961. износи 133,2) је највећим делом условљен њиховим привредним развојем и процесом имиграције махом руралног становништва. Сеоска насеља прогресивног типа (Јабука и Омољица) се налазе у приградској зони Панчева, функционалног центра Јужног Баната, па су сходно томе доживела значајне демографске (индекс 2011/1961. износи 115), социјално-економске, физиономске и друге промене чиме су њихова рурална обележја смањена у корист урбаних. Ово је посебно изражено у градском насељу Старчево, у коме доминирају урбани елементи и садржаји (предшколска и школска установа, установа примарне здравствене заштите, апотека, центар за културу, библиотека, већи број услужних објеката итд.), а у условима досељавања становништва дошло је до просторног ширења насеља ка јужној индустријској зони Панчева, што се у ближој будућности може манифестовати њиховим просторним срастањем.

У условима концентрације и развоја најпре секундарних, а потом и терцијарних и кварталних делатности у градским насељима дошло је до изузетно значајних

промена у економској структури запосленог становништва. На почетку проучаваног периода (1961) у већини насеља прогресивног типа је доминирао примарни сектор делатности, где је било запослено преко половине активног становништва. Изузетак су Панчево и Вршац који су се још тада издвојили као привредни центри са доминантном запосленошћу у секундарном сектору (44% запосленог становништва у секундарном сектору делатности, од тога - у делатностима прерађивачке индустрије 83,5%, грађевинарству 16% и рударству 0,5%). Са развојем привредних и услужних делатности дошло је до значајних промена економске структуре становништва до 2011. године. Наиме, сва насеља прогресивног типа бележе највећу запосленост активног становништва (преко 50%) у терцијарним и кварталним делатностима. Интересантно је нагласити да у Панчеву и Вршцу веће учешће има запосленост у терцијарном сектору (трговини, саобраћају, услугама смештаја и исхране итд.), Ковину веће учешће запослености у кварталном сектору (здравству, државној управи, образовању), док је у Старчеву и сеоским насељима Јабуди и Омољници највише запослених у секундарном сектору делатности (78% у прерађивачкој индустрији, 21,7% у грађевинарству). Запосленост у пољопривреди у односу на укупно радно активно становништва је 2011. у значајнијем обиму заступљена у Опову (23,5%) и Пландишту (19,4%) који имају равномерно учешће сва четири сектора делатности.

Стагнантни тип насеља обухвата најмањи број насеља на овом простору – 4 насеља (4,3% укупног броја насеља) у којима је 2011. живело 6,1% укупног становништва. Ова група насеља је распоређена око насеља прогресивног типа – Панчева са приградским насељима, Ковина и Вршца.

Стагнантни тип насеља ($R_j < 9,5 > 0\%$) карактерише релативно стабилан популациони развој (1961. – 18.834; 2011. – 17.708 становника) па је током проучаваног периода њихов удео у укупном становништву Јужног Баната незнатно промењен (1961. – 5,9%; 2011. – 6,1%). Поред благог опадања укупне популације, која је далеко изнад регионалног просека, ова насеља се одликују релативно повољном економском структуром становништва (36,7% радно активног у укупном становништву). Овакав демографски развој стагнантног типа насеља условљен је близином градских центара, повољном природном основом и саобраћајним положајем, функционалном и инфраструктурном опремљеношћу и њиховом економском оријентацијом.

Насеља стагнантног типа одликује својеврсна диверзификација економске активности становништва сходно специфичностима њиховог развоја. Сеоска насеља која савремени развој остварују у приградском ареалу Панчева, Вршца и Ковина одликује стагнација укупне популације (индекс 2011/1961. износи 94), док је у погледу социоекономске структуре дошло до промене због деаграризације и запошљавања становништва у градским центрима. Према методу наизменичних делитеља утврђено је да је 1961. године било доминантно учешће примарног сектора делатности у структури делатности (преко 85% становништва запосленог у примарном сектору). Веће учешће у секундарном сектору делатности 2011. године остварује насеље Павлиш (36,8%) и веће учешће у терцијарном сектору Банатско Ново Село (36%). Занимљиво је напоменути да се Глогоњ одликује равномерним учешћем сва четири сектора, док примарни сектор и даље веће учешће има у Баваништу (37,8%). Услед делимичног напуштања аграрног сектора, становништву

Глогоња пољопривреда данас представља допунску делатност. Значајно је нагласити да на развој Ковина и околних сеоских насеља и њихову социоекономску трансформацију важну улогу има жаришна улога Смедерева, па из тог разлога Баваниште, које је лоцирано поред пута Панчево–Смедерево, одликује стабилнији рурални развој, високо продуктивна и тржишно оријентисана пољопривредна производња пласирана у оближње градске центре.

Регресивни тип обухвата 10 насеља Јужног Баната (10,6% укупног броја насеља) у којима је 2011. живело 15,8% становништва. Насеља су концентрисана око насеља прогресивног и стагнатног типа и дуж главних саобраћајних артерија овог простора – Панчево–Вршац и Београд–Зрењанин. Овој групи насеља припадају и два општинска центра – Бела Црква и Ковачица.

Регресивни тип насеља се одликује опадањем укупне популације (1961. – 53.085; 2011. – 46.116 становника) са негативном нето релативном променом броја становника ($R_j < 0 < -9,5\%$). Од свих насеља су по вредности нето релативне промене броја становника најбоље позиционирана (најближа стагнантног типу) градско насеље Качарево (R_j износи $-0,2\%$) и приградско насеље Панчева - Долово (R_j износи $-0,3\%$). Насеља ове групе доживела су већи губитак становништва од стагнантног типа насеља (индекс 2011/1961. износи 86,7) и ушла у депопулациону фазу.

Интересантно је нагласити корелацију која се код овог типа насеља примећује између кретања укупног броја становника и етничке структуре становништва. Наиме, насеља у којима је већинско становништво словачко одликује спорији темпо опадања укупног становништва (R_j износи $-1,4\%$), повољнија старосна структура и већа просечна величина домаћинства по броју чланова.

Услед процеса индустријализације дошло је у одређеној мери до делимичне дивезификације економске активности становништва регресивног типа насеља. Истовременим развојем пољопривредне производње и агро-индустрије обезбеђен је стабилан рурални развој ових насеља, о чему сведоче бројни производни капацитети и откупна места. У тим условима дошло је до трансфера једног дела запосленог становништва из примарног у секундарни сектор делатности (учешће запосленог становништва у секундарном сектору делатности износи 37,1% у Гају, 36,1% Качареву, 33,7% Ковачици, 32,6% Банатском Карловцу и 31,9% у Падини). Села Сефкерин, Баранда и Шумарак, која имају традиционално развијену, високо продуктивну и тржишно оријентисану пољопривредну производњу (1961. апсолутно учешће у примарном сектору делатности – преко 80% запослених), су до 2011. године задржала веће учешће запосленог становништва у примарном сектору делатности (Шумарак 55,8%, Сефкерин 33,6%, Баранда 33,2% запослених у пољопривреди).

Регресивном типу насеља припада и општински центар Бела Црква. Због периферног и пограничног положаја, слабе економске развијености и лоше саобраћајне повезаности са суседним урбаним центрима – Вршцем и Ковином, Бела Црква је по вредности нето релативне промене броја становника најближе доминантно регресивном типу (R_j износи $-8,3\%$). Сходно демографском развоју последњих деценија (негативни природни прираштај, емиграциони токови ка Вршцу и др.,) може се очекивати да ће у наредном периоду прећи у доминантно

регресивни тип насеља. У погледу социоекономске структуре становништва у Белој Цркви је, за разлику од 1961. када је доминирала запосленост у секундарном сектору, данас изражено веће учешће у кварталном сектору делатности (2011. – 31,6% становник од укупног активног запослен је у кварталном сектору, махом у државној управи, као и здравству и просвети).

Доминантно регресивни тип обухвата највећи број насеља – 72 (76,6% укупног броја насеља) у којима је 2011. године живело 25,6% становништва. Насеља овог типа већином се налазе у источном делу територије, на већој удаљености од градских центара и обухватају сва погранична насеља. Овом типу припада једно градско насеље – Алибунар, док су сва остала сеоска.

Доминантно регресивни тип насеља одликује се интензивним опадањем укупне популације (1961. – 134.619; 2011. – 74.669 становника) са нето релативном променом броја становника (R_j) мањом од регионалне развојне компоненте ($R_j > -9,5\%$). Према овој компоненти, насеља прогресивног типа су забележила највећи "мањак" у односу на очекивану хипотетичку промену – Уздин (-2.160), Локве (-2.144), Мраморак (-1.963), Скореновац (-1.552), Николинци (-1.357), Добрица (-1.322), Дебелача (-1.267), Иланца (-1.256), Владимировац (-1.193), Гребенац (-1.120), Самош (-1.075) и Селеуш (-1.000).

Процес депопулације доминантно регресивног типа насеља (индекс 2011/1961. износи 55,5) је највећим делом условљен вишедценијским исељавањем млађег становништва са својим породицама у урбане центре и функционално развијена насеља, што је имало за последицу негативан природни прираштај и старење становништва. Током проучаваног периода њихов удео у укупном становништву Јужног Баната знатно је промењен (1961. – 42%; 2011. – 25,6%). У економској структури становништва у чак 72% насеља доминира запосленост у пољопривредној производњи. Овакав развој насеља доминантно регресивног типа условљен је већом удаљеношћу од градских центара, лошом саобраћајном повезаношћу са центром општине, лошом функционалном и инфраструктурном опремљеношћу итд.

У условима економске поларизације рурални простори доминантно регресивног типа су поприлично девастирани, са неразвијеном пољопривредом коју одликује недостатак одговарајуће инфраструктуре и производних капацитета. На почетку проучаваног периода у 89,2% насеља доминантно регресивног типа је више од 80% активног становништва било запослено у примарном сектору делатности. У условима индустријализације урбаних центара Јужног Баната дошло је до пререструктурирања економске структуре активног становништва које је највише захватило насеља лоцирана око општинских центара, док је примарни сектор и даље остао најзаступљенији у економској структури највећег дела активног становништва овог типа насеља (77,8% насеља са више од 40% активног становништва запосленог у примарном сектору).

Са запошљавањем у индустрији и другим неаграрним делатностима становници насеља доминантно регресивног типа су, услед најчешће привидног побољшања животног стандарда, престали да обрађују пољопривредно земљиште које је у њиховој својини. Услед тога је на овом простору дошло до појаве социјалног угара, односно до појаве необрађивања значајних површина раније обрађиваног пољопривредног земљишта. Ово је условило промене у социоекономској структури

становништва, тако да поједина насеља овог типа карактерише већи удео запослених у секундарном (9,7% насеља са 69,7% активног становништва у секундарном сектору), терцијарном (2,8% насеља са 32,2% активног становништва у терцијарном сектору) и кварталном сектору делатности (1,4% насеља са 43,9% активног становништва у кварталном сектору). Насеље Стари Лец, у коме се налази други по величини у Србији Дом за друштвено оболеле "1. октобар", одликује доминантна запосленост становника у кварталном сектору делатности (63,6% активног становништва).

У оквиру овог типа можемо издвојити групу пограничних насеља (27,8% насеља доминантно регресивног типа) која услед губитака демографске виталности (просечна старост становништва 47,5 година), карактеришу јаки депопулациони процеси, на шта указује и нето релативна промена броја становника знатно мања од регионалне развојне компоненте ($R_j > -30\%$). У погледу социоекономских карактеристика, одликује их доминантно учешће запосленог становништва у примарном сектору делатности (46,2% укупног активног становништва).

Закључак

Континуирани и синхронизовани процеси индустријализације, урбанизације и деаграризације од 60-их година 20. века утицали су на демографску трансформацију насеобинског простора Јужног Баната. Развој индустрије и других производних и услужних делатности покренуо је талас миграција из руралног залеђа ка градским центрима, а касније и ка приградским насељима, што је условило селективну трансформацију руралне средине. Привредна стагнација услед економске и социјалне кризе у држави 90-их година посебно се осетила у руралној средини, када долази до негативних социоекономских промена.

Као последица различите концентрације становништва очигледна је поларизација насеља Јужног Баната на западни и источни део. Иако има ексцентрични положај у југозападном делу територије, Панчево, захваљујући близини Београда и јаким функционалних веза и интеракција које остварује са њим условљава повећану концентрацију становништва на овом простору. Стабилнији демографски и социоекономски развој који је карактеристика насеља прогресивног и стагнантног типу везује се за функционално значајнија насеља, општинске центре, приградска насеља и поједина рурална насеља аграрног типа лоцирана дуж регионалних саобраћајних праваца. Са друге стране, погранична, периферна, саобраћајно изолована и насеља за која се везују бројни социоекономски проблеми, континуирана депопулација и неповољна демографска структура, одлика је насеља регресивног и доминантно регресивног типа који захватају источни део проучаване територије.

Аналогно пропорционалним променама броја становника у насељима Јужног Баната 1961. и 2011. године, детерминисана су четири основна типа промена демографског развоја насеља – **прогресивни тип** (насеља која карактерише интензивни пораст укупне популације, појачана концентрација становништва, просечна старост становника испод просека за ово подручје и доминација секундарног, терцијарног и кварталног сектора делатности у економској структури становништва); **стагнантни тип** (насеља са релативно стабилним популационим

развојем, повољном старосном и економском структуром, већом запосленošћу у секундарном и терцијарном сектору приградских насеља, уз стабилан рурални развој традиционално аграрних насеља); **регресивни тип** (насеља која карактерише опадање укупне популације и делимична диверзификација запосленог становништва на примарни и секундарни сектор делатности) и **доминантно регресивни тип** (насеља која одликује интензивно опадање укупне популације, изражена депопулација и демографско старење, доминација старачких домаћинстава и доминантно учешће економски активног становништва у пољопривредној производњи).

© 2018 Serbian Geographical Society, Belgrade, Serbia.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia

Литература (погледати у енглеској верзији текста)